

Din ve Terör İlişkisinin Din Felsefesi Açısından Tahlili

Cafer Sadık YARAN*

ABSTRACT

Analysis of Religion and Terror Relation in terms of the Philosophy of Religion. In this article, religion-terror relation has been examined in a method similiar to which has been put in such issues dealt with in the philosophy of religion as religion-science relation, reason-faith relation, but this time completely hypothetically and within a triple typology constituting the three chapters of article: Decomposition, agreement, conflict. Under the title of decomposition, the irrationalism and fideism in the philosophy of religion have been discussed in respect of terrorism. Under the title of agreement, the religious exclusivism, theistic subjectivism and divine punishment have been again discussed from the same point. And under the title of conflict, the issues of the religious comprehensiveness/multiplicity, theistic objectivism and defense of free will have been analysed in terms of terror. In the conclusion, it has been argued that, when considered in terms of philosophy of religion, none kind of terror and violence can be accepted by religion.

KEY WORDS: Philosophy of religion, Terror, Violence.

Giriş

Din, bir yandan, tanımlanması güç olan, öbür yandan ise, tanımlanmaya fazla ihtiyacı olmaya bir olgudur. Çünkü her insan din ile şu veya bu şekilde tanışmıştır; ve dinsiz olduğunu iddia edenler dahil her insanın din ile ilgisi, en azından sosyolojik olarak, ölünceye kadar sürer. Bununla birlikte kısaca belirtmek gerekirse, dinlerin en ortak iki özelliği, herhalde, insanlara bir “dünya görüşü” sunmaları ve bir de bu dünya görüşüne uygun bir “yaşam biçimi” önermeleridir. Dünya görüşü ile kastedilen şey, insanoğlunun “nereden geldik”, “nereye gidiyoruz” gibi varoluşsal sorularına dinlerin verdiği cevaplardan oluşan “inanç esaslarını” yahut “akide”yi oluştururken; yaşam biçimi genelmesi, insanların, “nasıl yaşamalıyım” ki inandığımız bu dünya görüşü ile uyum içinde bu dünyada ve öldükten sonraki hayatımızda huzur içinde olalım sorularına dinlerin verdiği cevaplardan oluşan “amel ve ahlak kurallarını” oluşturur. Dinler arasında, temelde küçümsenemeyecek benzerlikler olduğu kadar, ayrıntıda ve vurguda da görmezden gelinemeyecek farklılıklar olduğu herkesin malumudur. Örneğin Budizm gibi bazı dinler daha

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

ziyade bireysel aydınlamayı ön plana çıkarırken, İslam dini başta olmak üzere bazı dinler toplumsal kurtuluş ile yakından ilgilendirirler.

Terör, pek çok insanın az veya çok tanıdığı “şiddet” olgusunun ve şiddete başvurma yönteminin özel bir türüdür. Özellikle politik terörizm, “önceden planlanan şiddetin, sistematik bir biçimde kullanılması aracılığıyla, amaçlarına dikkat çekmeye ya da devlet yahut diğer bir yetkili makam tarafından tanınmış ayrıcalıkları kendi hedefleri doğrultusunda zorlamaya çalışan organize olmuş bir grup veya partinin stratejisi yahut yöntemi olarak tanımlanabilir. Tipik teröristler, organizasyonları tarafından karar verilen şiddeti gerçekleştirmek için eğitilmiş ve disipline edilmiş kişilerdir.”¹ Terörün temel karakteristiklerinden biri, terörist grupların meşru bir politik organizasyon olarak kabul edilmemeleri ve istekleri görüşülmek üzere onlarla müzakere masasına oturulmamasıdır. Meşru yönetimler teröristleri muhatap almak yerine, adalet önüne çıkarmaya çalışırlar. Zira terörizmin, savaşlarda olduğu (varsayıldığı) gibi, sivillere zarar vermeme vb. “adil savaş kuramı” kuralları yoktur.

Bu türden bazı temel özelliklerinin belirlenebilmesine rağmen, terörizm karmaşık bir sorundur ve gittikçe daha da karmaşıklaşmaktadır. Terörizmin birden çok kaynağı, onunla meşgul olan teröristlerin öne sürdükleri birden çok neden vardır. Terörist bireyler ve grupların motivasyonlarını ve eylemlerini anlamaya yönelik herhangi bir girişimin, onun arka planındaki nedenler ve motivasyonlarla ilgili bu aşırı çeşitliliği dikkate alması gerekir.² Şiddet içeren terörist eylemlerin arkasındaki olası faktörlerden bazıları olarak, önyargı ve nefret, korku ve güçsüzlük, istila ve istibdat, adaletsizlik ve acı çekme, fesatçılık ve açgözlülük, zulüm ve hükmetme, diktatörlük ve otoriterlik, yoksulluk ve açlık, engellenme ve yardımsızlık, eğitimsizlik ve kültürsüzlük, ve çoğulcu toplumdan rahatsız olmak gibi hususlar sayılabilmektedir.³

Din ve terör ilişkisi üzerine yazmak, her ikisini kendi içinde tanımlamaktan veya tasvir etmekten daha zordur; ancak konunun din bilimleri açısından da ele alınması artık kaçınılmaz olmuştur. Zira son yılların en dikkat çekici ve beklenmedik gelişmelerinden biri de dinî amaçları desteklemek için girişilen ve teolojik gerekçelerle haklı çıkarılmaya çalışılabilen terörist eylemlerin yeniden canlanmasıdır. Batılı bazı yazarlar bu terör türüne “mukaddes” (holy) veya “kutsal” (sacred) terör adını vermektedirler. Onlara göre, bu terör türü, Orta Doğu’da, Hindistan’da, İsrail’de, ve hatta Amerika’da görülmektedir. Bu olguyu herkes fark etmiş olmasına rağmen, bu tür terörün politik veya seküler terörden farklı yönleri ve ayırt edici özellikleri üzerinde henüz kimse durmamıştır.⁴

1 Francis M. Watson, *Political Terrorism: The Threat and the Response* (Washington – New York: Robert B. Luce Co., Inc., 1976), s. 1.

2 Walter Reich, “Introduction”, *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, ed. by Walter Reich, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 1.

3 Abduljalil Sajid, “Islam against Religious Extremism and Fanaticism”, *Dialogue & Alliance* (Winter 2001, Vol. 15, No. 2), s. 18.

4 David C. Rapoport, “Sacred Terror: A Contemporary Example from Islam”, *Origins of Terro-*

Din ve terör ilişkisinin Din Felsefesi açısından tahlili de, bildiğimiz kadarıyla henüz üzerinde durulmamış bir konudur.⁵ Zaten din felsefesi bir yana, genel felsefe, ve terörizm konusuna yakın sayılabilecek “savaş ve barış” ve benzeri konuların ele alındığı uygulamalı ahlak felsefesi içinde dahi terörizm, yeterince ele alınmaya başlanmış bir konu değildir. Kenarından köşesinden “Terörizm Üzerine” (On Terrorism)⁶ yazılar yazmaya başlayan felsefecilerin bazılarını da, pratik konularda felsefenin, sağlam kanıtlar yahut argümanlar geliştirip öne sürmekten başka bir yardımı olamayacağını belirterek konuya girmektedirler.⁷ Fakat bu da az bir şey değildir. Zira onların da bu bağlamda ilginç ve ilginç olduğu kadar da bir anlamda gurur verici bir biçimde belirttikleri üzere, “modern teröristin yaşamasını mümkün kılan iklimi açıklamak isteyen bir kimse, eski bir Türk atasözünün hakikatine güvenle başvurmak zorundadır; balık baştan kokar (fish rot from the head downwards).”⁸ Buna göre, filozoflar ve felsefeciler de, din bilgileri ve din adamları da, ve dolayısıyla din felsefecileri de, terörizm gibi pratik konuları tamamen ihmal etmedikleri gibi, çok uzaktan ve dolaylı olarak savundukları teorik dinî-felsefî görüşlerin pratik uzantılarının neler olabileceğini de her zaman dikkate almaldırlar.

Bu yazıda biz, genel olarak terörizm⁹ yahut İslam ve terörizm¹⁰ gibi konular üzerinde durmak yerine, ya da şiddet ve terörizm konusunda daha serbest bir kompozisyon yazmak yerine,¹¹ ana konuları belli olan Din Felsefesi disiplininin sistematik yapısına bağlı kalarak ve mümkün olduğunca onu izleyerek bu alanın kapsamındaki bazı konuların terörizmle ilgili çok uzaktan da olsa izdüşümlerinin neler olabileceğinin tahlili üzerine kısa bir deneme yazmaya çalışacağız. Bir disiplini, örneğin din felsefesini, diğerlerinden ayırt eden üç temel husus olduğu söylenebilir: Birincisi, alanı yahut konuları; ikincisi, amacı; üçüncüsü de, yöntemi yahut yaklaşım biçimi ya da bakış tarzıdır. Bilindiği üzere, “din ve terör ilişkisi”, din felsefesinin temel konuları arasında değildir. Bununla birlikte, din felsefesinin ana konuları arasında birçok “ilişki” konusu vardır; örneğin, akıl ve iman ilişkisi, Tanrı ve âlem ilişkisi, Tanrı ve kötülük ilişkisi, ruh ve beden ilişkisi, din ve bilim ilişkisi, din

rism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind, ed. by Walter Reich, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 104.

5 Bu konuda yazı yazma önerisinden dolayı Prof. Dr. Recep Kılıç'a çok teşekkür ederiz.

6 Bkz. R. M. Hare, *Essays on Political Morality* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 4. Bölüm.

7 Hare, *Essays on Political Morality*, s. 34.

8 Hare, *Essays on Political Morality*, ss. 34 ve 44. Bu atasözünün bu hususlarda da geçerliliği bağlamında yazar daha sonra, “sonuçlarından biri Hitler olan fikir akımından” dolayı balığın başı konumunda gördüğü Alman filozoflarının suçlamaya layık olduklarından bahseder (s. 35).

9 Bu konuda geniş bilgi için 1. ve 2. dipnotta belirtilen kitaplara bakınız.

10 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirhan (der.), *ABD, Terör ve İslam: 11 Eylül Üzerine* (Ankara: Vadi Yayınları, 2001). Iqbal Ansari, “Peace, War and Terrorism: The Islamic Position”, *Dialogue & Alliance* (Winter '001, Vol. 15, No. 2).

11 Bkz. Cafer Sadık Yaran, “Savaş, Barış ve Felsefe”, *Tezkire* (yayınlanmak üzere olan son sayı).

ve ahlak ilişkisi, ve dinlerin birbiriyle ilişkileri gibi. Farklı yaklaşımlar söz konusu ise de ana çizgideki din felsefesi (ya da bizim daha çok benimsediğimiz din felsefesi geleneği) bu konulara analitik, argümentatif yahut eleştirel akılcı bir yöntemle yaklaşır; ve bununla da, konunun, muhatabın zihninde kavramlar ve kanıtlar itibarıyla açık ve seçik bir biçimde görülebilmesini ve varsa alternatifleri ışığında değerlendirilebilmesini, muhatabın eylemlerinde de bir yandan bu zihin berraklığının getirdiği mâkullük ve tutarlılığın, diğer yandan da alternatiflere ilişkin bilginin getirdiği tevâzu ve hoşgörünün doğmasını amaçlar.

Din felsefesinde yukarıda belirtilen türden ilişki konuları ele alınırken, genellikle görüşler ve temsilcilerinin üçlü (veya bazen dördü) bir tipoloji yahut tasnif içinde ele alındıklarına rastlanır.¹² Birinci olarak, iki kavram arasında çatışma yahut çelişki gibi olumsuz bir ilişki olduğunu ve/veya olması gerektiğini savunanlar; ikinci olarak, bu iki kavram arasında ayrışma yahut ilişkisizlik vb. olduğunu ve/veya olması gerektiğini savunanlar; üçüncü olarak da, iki kavram arasında uyuşma yahut diyalog ya da birbirini tamamlama, destekleme gibi olumlu bir ilişki olduğunu ve/veya olması gerektiğini savunanlar olabilmektedir. Bize göre konuların bu şekilde ele alınması, lehte vealeyhteki delillerin ve savunucuların açıkça görülebilmesini ve okuyucunun metni daha rahat bir biçimde anlamasını kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla biz pek çok din felsefesi konusunu ele alırken yaptığımız gibi, din ve terör ilişkisini de benzer bir sınıflandırma içinde ele almaya çalışacağız; tabii ki bu kez farklı görüşlerin gerçek savunucuları olmadığı için tamamen “varsayımsal”, tasavvurî, yahut imgelemsel bir çerçeve içinde tahlil yapmaya çalışacağız – ki bunu baştan altını çizerek belirtmekte büyük yarar görüyoruz. Varsayımsal olarak biz bunların üçü üzerinde de kısaca duracağız; ve sonuçta, din ve terör arasında din felsefesi açısından ayrışma veya uyuşma olduğu iddiasında bulunabilecekler olabilme ihtimaline karşın, biz, bu ikisi arasındaki doğru ilişkiyi gösterebilecek ana kavramın çatışma yahut çelişme kavramı olduğunu öne süreceğiz.

Din ve Terör Arasında İlişkisizlik Varsayımı

Din ve terör arasında, ilişkisizlik, bağlantısızlık, birbirinden bağımsızlık gibi bir durum olduğunun öne sürülebileceği varsayılabilir. 20. yüzyılda her şeyi birbirinden bağımsız dil oyunları olarak görme eğilimi sürmektedir. Din felsefesinde de bunun uzantıları mevcuttur; ve buna göre, örneğin, akıl ve iman arasında, yahut din ile bilim arasında hiçbir ilişki olmadığı ve bunların

12 Örneğin, Dinler arası ilişkiler konusundaki üçlü tasnif için bkz. Keith Ward, *The Case for Religion* (Oxford: Oneworld, 2004), 12. bölüm. Bilim-Din ilişkisi konusundaki dördü tasnif için bkz. Ian Barbour, *When Science Meets Religion* (London: SPCK, 2000), 1. bölüm. Akıl-İman ilişkisi konusunda üçlü tasnif için bkz. Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1991), 3. bölüm. Din-Ahlak ilişkisindeki üçlü tasnif için bkz. Yeager Hudson, *The Philosophy of Religion* (California: Mayfield Publishing Company, 1991), 7. bölüm.

birbirinden tamamen ayrı şeyler olduğu savunulur. Bu perspektiften bakıldığında din ve terör arasında da hiçbir bağ olmadığını savunanların olabileceği zayıf bir ihtimal de olsa tasavvur edilebilir.

İrrasyonalizm, Fideizm ve Terör: 18. ve 19. yüzyılın köktenci akılcılığına karşı çıkayım derken irrasyonalizme düşen ya da yaklaşan filozofların etkisiyle ve Hıristiyan dogmalarının bilimsel keşifler ve tarihselci eleştiri yöntemleri karşısındaki kendine özgü konumlarının da gerektirmesiyle, fideizm yahut imancılık, 20. yüzyılda umulandan fazla taraftar bulan bir yaklaşım oldu; ve İslam dünyasında bile kendisine küçümsemeyebilecek bir yer buldu. Postmodern durum devam ettiği sürece, bunun en azından bir süre daha revaçta olabileceği de rahatlıkla öngörülebilir. Buna göre, akıl ayrı iman ayrıdır; ve insan, aklı almasa da iman edebilir. Hatta iman zaten bu demektir; dinin öğretilerini, aklın almadığı için teslim olup kabul etmek ve sorgusuz sualsiz, şeksiz şüphesiz onlara bağlanmak ve gereklerini yerine getirmektir. İmana aklı karıştırmak, ya imanda şüphe etmek ve inkara düşmekle sonuçlanacak ya da en iyi haliyle iman etmiş olmanın getirdiği huzuru bozacak ve hiç bitmeyen sürekli bir iç gerilimle yaşama sıkıntısı doğuracaktır. Dolayısıyla, imancılığa göre, iman akıldan ayrı veya en azından uzak tutulmalıdır.

Bu tür bir fideizm anlayışı, terör açısından düşünüldüğünde, bir taraftan din ve terörü de birbirinden tamamen ayrı görmeye meyledebilecek, başka bir deyişle, din ve terör arasındaki potansiyel veya tarihsel açıdan reel ilişkiyi göremeyecek, diğer taraftan da temiz kalpli ve iyi niyetli bir fideist imanlı kişi, dinsel görünüm altındaki terörün yanlışlığını ve kötülüğünü fark edemeyecektir. Böyle bir kişi, dini reel ve tarihsel haliyle değil, gönlündeki ve imanındaki ideal haliyle düşünecek ve gerçekten kötü gördüğü terör ile iyice idealize ettiği teorik din arasında bir ilişki olamayacağını öne sürebilecektir.

Oysa bir inanırın gönlündeki saf ideal din anlayışı ya da kafasındaki mutlak *a priori* din kavramı ile realitede, tarihte, kültürde varlığını sürdüren din olgusu arasında her zaman birebir bir özdeşlik yoktur. Tarihsel ve kültürel şartların, belirleyiciliğinin değilse de, en azından etkileyciliğinin izlerini taşıyan dinlerin öğretilerinde de, metinlerinde de akıl, ilim, irfan, vicdan vs. ile doğru bir biçimde yorumlanıp anlaşılmadığında şiddete kapı aralayabilecek unsurlar bulunabileceği inkar edilmeyi veya görmezden gelinmeyi gerektiren bir husus değildir.

İnsanların iyi ve mutlu görülmeyen gidişatını zorla değiştirmek değilse bile bir şekilde daha iyiye dönüştürmek niyeti olan her din ve ideolojinin yöntemleri arasında yanlış da olsa şiddet lehinde yorumlanabilecek müphem unsurlar bulunabilmesi çok şaşırtıcı olmamalıdır. Doğru olan ne bunları görmezden gelmek, ya da yok saymak ne de bu tür risklerden dolayı dinlerden uzak durmaktır. Doğru ve dürüstçe olan, dinlerin iyilik ve yararlılıklarıyla birlikte, yanlış yoruma ve aşırılığa açılabilen yönlerinin de her zaman olabileceğini bilmek, kabul etmek ve hatta dindarlığa özendirdiğimiz kişiler, çocuklar, gençler varsa, onları bu konularda daha baştan uyarmaktır.

Zira daha sahabe zamanında, gerek kader ve benzeri konuların tartışılması gibi teorik hususlarda gerekse daha fazla dindarlık adına evlilik hayatından uzak durmaya ve sürekli oruç tutmaya karar verme gibi pratik konulardaki aşırılığa yönelmelerin olduğu ve zamanında uyarılarla Hz. Peygamber'in bu gibi dindarlık adına aşırı gitme eğilimlerini ve yanlışlarını yaygınlaşmadan önlediği herkesin malumudur. Dolayısıyla, bu hadiselerin gösterdiği üzere, Kur'an ve hadislerdeki aşırılık karşıtı ayet ve hadislerden dolayı İslamda aşırılık yoktur demek ve insanoğlunun aşırılığa kaçabilme potansiyelini görmezden gelmek ne kadar gerçekçi bir söylem değilse, din ve terör arasında hiçbir ilişki yoktur demek de ona benzer bir "şöylem"dir, realiteye tekabül etmeyebilen ve sorunun bir an önce çözülmesine fazla katkıda bulunmayabilen bir söylem.

Din ve Terör Arasında Uyuşma Olasılığı Varsayımı

Baştan belirtmek gerekirse, din ve terör arasında uyuma olabileceğini söyleyen hiçbir din felsefecisine rastlanmıştır değildir. Ancak bu durum, konunun varsayımsal olarak ele alınmasını gereksiz kılmıyor. Çünkü olmaması hiçbir zaman olamayacağı anlamına gelmez. Zira filozoflar, ve hatta din felsefesi açısından önemli olan Hegel ve Nietzsche gibi filozoflar terör kavramı altında olmasa da şiddet yahut savaş için meşrulaştırıcı ve hatta övücü ifadelerde bulunabilmişlerdir. Örneğin Hegel, barıştan zafere geçişte savaşı zorunlu bir aşama olarak görmüş; Nietzsche de güç-isteminin en temel ahlaklılık olarak övmüştür. Birçok kişiye göre bu filozofların görüşleri Hitler'in Nazizmine ve devrimci kominizme ilham kaynağı olmuştur.¹³

Gerçekten de Hegel, "belirli iradeler arasında herhangi bir görüş birliğine ulaşılamazsa, devletler arasındaki çatışmaların sadece savaş ile bir karara bağlanabileceği" sonucuna ulaşır.¹⁴ Nietzsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüş'te*ki öğütüne göre ise, "erkek savaş için eğitilmeli, kadınsa savaşı dinlendirmek için: gerisi deliliktir."¹⁵ Bunlar ve benzeri görüşler dikkate alındığında, din ve terör arasında uyum görenler yoksa da, olabileceği varsayımlar olarak birkaç söz etmek tamamen yanlış olmasa gerektir. Bu durumda, din ve terör arasında uyuma varsayımına herhangi bir dinin metinleri ve öğretileri açısından değil, din felsefesinin dolaylı da olsa az çok ilişkili görülebileceği öteki dinlere bakış sorunu ve kötülük sorunu gibi bazı konuları açısından kısaca ve kabaca bakıldığında, belki şunlar ve benzeri görüşlerin öne sürülebileceği tasavvur edilebilir.

13 Örneğin bkz. Milton A. Gonsalves, *Right and Reason: Ethics in Theory and Practice* (London: The C. V. Mosby Company, 1981), ss. 492-93. Bryan Magee, *Felsefenin Öyküsü*, çev. B. Sina Şener, (Ankara: Dost, 2000), s. 163. Hare, *Essays on Political Morality*, s. 35.

14 A. J. Coates, *The Ethics of War* (Manchester and New York: Manchester University Press, 1997), s. 117'den naklen. Ayrıca bkz. Karl R. Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları, II*, çev. Harun Rızaetepe, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), ss. 35, 42, 68).

15 F. Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüş'te*, çev. Turan Oflazoğlu, (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1989), s. 68.

Dinsel Dışlayıcılık ve Terör: Örneğin din felsefesinin son on yıllar içinde popüler bir hal alan dinlerin çatışan doğruluk iddiaları sorunu ile ilgili, bilindiği üzere, üç farklı yaklaşım vardır. Bunlardan “çoğulculuğa” göre hemen hemen her büyük din aşağı yukarı aynı düzeyde bir doğruluk ve kurtarıcılık özelliği taşır; “kapsayıcılığa” göre, öteki dinler de tamamen yanlış ve yararsız olmamakla birlikte kişinin mensup olduğu din, dinler arasında en mükemmel dindir; “dışlayıcılığa” göre ise, insanları bu dünyada ve öte dünyada mutluluk ve kurtuluşa erdirecek sadece tek bir mükemmel din vardır ve öteki bütün dinler yanlış, yararsız ve terk edilmesi gereken dinlerdir. Bu yaklaşımlardan hiçbirinin doğrudan terörle ve hatta ötekine karşı hoşgörüsüzlükle ilişkisi yoktur.

Bununla birlikte, dolaylı ve uzak ihtimalleri dikkate almakta fazla bir mahzur olmayabileceğini bir an düşünecek olursak, bunlar arasında özellikle katı, köktenci yahut aşırı bir dışlayıcılığın, öteki din mensuplarına, kurtarılması gereken dalalet ehli yahut hakikatin ulaştırılmasına engel olan düşmanlar gözüyle bakarak, hakiki dinin ötekilere ulaştırılmasını vazife bilmesi, ve bunun için de çeşitli yolları denemeyi meşru sayması, ve belki bunlar arasına şiddet yolunu da katması tamamen ihtimal dışı olarak görülmeyebilir. Nitekim ortaçağdaki Haçlı seferlerine katılanların ve ondokuzuncu yüzyıldaki küresel sömürgeleştirme etkinliklerine destek veren misyonerlerin şiddete katılmaları veya destek vermelerinin arkasında bazı din felsefecilerine göre böyle bir zihniyet yatmaktadır. Örneğin John Hick’e göre, “Hıristiyanların üstünlük kompleksi, bugün Üçüncü Dünya diye isimlendirdiğimiz yerlerin Batılı emperyalistlerce sömürülmesini desteklemiş ve takdis etmiştir.”¹⁶

Günümüz din felsefesinde dinsel dışlayıcılığı savunan önemli felsefeciler hâlâ varsa da,¹⁷ çoğunluk açısından dışlayıcılık savunulacak ana görüş olmaktan çıkmış gözükmektedir. Günümüzün önde gelen din felsefecilerinden bazıları kapsayıcılığı, bazıları çoğulculuğu, bazıları da kapsayıcılık ile çoğulculuk arasında daha ılımlı bir çoğulculuk versiyonunu savunmaktadırlar. Dinsel dışlayıcılık, farklı yerlerde değindiğimiz başka bazı gerekçeler yanında, dinsel şiddet veya terör ile mantıksal bir bağı olmamakla birlikte tarihsel ve potansiyel bağı öteki yaklaşımlara göre daha fazla görülmesi açısından da yeniden gözden geçirilmesi, terk edilmesi yahut yumuşatılması gereken bir anlayış gibi gözükmektedir. Bir yanda, dünyada kendisiyle mücadele edilecek bunca tabii ve ahlaki kötülük varken, öbür yanda, insanoğlunun manevi evrimine katkıda bulunma potansiyeli iyi niyetli dindar insanları beklerken, farklı dinlerden insanların birbirlerini dışlamaları, düşman saymaları ve kendi dinlerinin de tasvip edemeyeceği şiddete dayalı yöntemlerle onlara muamelede bulunmalarının ne dinî ne de felsefi açıdan savunabilecek bir yanı olmasa gerektir.

16 John Hick, “The Non-Absoluteness of Christianity”, *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. by John Hick and Paul F. Knitter, (London: SCM Press, 1987), s. 18.

17 Örneğin bkz. Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2000), ss. 437-57.

Teistik Subjektivizm ve Terör: Din-ahlak ilişkisi ya da Tanrı-ahlak ilişkisi konusunda savunulan görüşlerden biri de teistik subjektivizm diye de kavramlaştırılan, iyi ve kötünün kaynağının akıl ve benzeri herhangi bir bireysel yahut toplumsal beşeri yapı değil Tanrı olduğunu, Tanrı'nın muradının da yine akıl, vicdan ve benzeri ile değil ancak ilahi vahiy ve otorite ile bilinebileceğini savunan görüştür. Sokrates zamanından beri bilinen ve tartışılan bu görüşe göre, "x, iyidir/doğrudur, çünkü Tanrı böyle buyurmuştur." Buna göre, kutsal kitaplar ya da kilise otoriteleri aracılığıyla Tanrı'nın iyi dediği öne sürülen eylemler iyi, kötü dediği öne sürülen eylemler de kötüdür. Bunlar üzerinde bir daha akıl ile düşünmenin anlamı ve yararı yoktur. Gerçek dindar, bu emir ve yasaklara tam anlamıyla teslim olan kişidir.

Genel olarak bakıldığında bu anlayış son derece dindarcadır ve açık bir risk faktörü taşıyıcı gibi de gözükmemektedir. Ancak bir din mensubu kutsal kitap ve onun yorum teknikleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmadan Tanrı'nın iyi ve kötü ile ilgili emir ve yasaklarını doğrudan ilahi vahiy oluşturduğuna inandığı kitaplardan veya otoritelerden almaya ve uygulamaya kalkıştığında, hiç de beklenmedik sonuçların ortaya çıkması ihtimali çok zayıf görülmeyebilir.

Örneğin bir Hıristiyan önce İncil'deki şu son ayetleri okuyabilir: "İsa yanlarına geldi, ve onlara söyleyip dedi: Gökte ve yeryüzünde bütün hâkimiyet bana verildi. İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhülkudüs ismile vaftiz eyleyin; size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin; ve işte, ben bütün günler, dünyanın sonuna kadar, sizinle beraberim."¹⁸ Bir mü'min olarak bütün milletleri şakirt etmeyi görev bilen bu kişi, bu görevi başarmak için yöntem ararken bu kez de İncil'deki şu ayeti dikkate alırsa sonuç ne olacaktır: "Yeryüzüne selâmet getirmeğe geldim sanmayın; ben selâmet değil, fakat kılıç getirmeğe geldim. Çünkü ben adamla babasının, ve kızla anasının, ve gelinle kaynanasının arasına ayrılık koymağa geldim; ve adamın düşmanları kendi ev halkı olacaktır. ... Canını bulan onu zayedecektir; benim uğruma canını zayeden onu bulacaktır."¹⁹

Az çok benzer örnekler Kur'an-ı Kerim ile ilgili de verilebilir. Benzer şekilde Kur'an'ın bütünü ve tefsir yöntemleri hakkında fazla bilgisi olmayan bir Müslüman, Allah'ın emirlerini Kur'an'dan anladığı şekliyle ve üzerinde yeterince araştırma yapmadan ve düşünmeden uygulamaya kalkar ve "Seyf/Kılıç ayeti" olarak bilinen ayeti²⁰ kendi anladığı tarzda kendi başına uygulamaya kalkarsa ne olacaktır? Olabilmesi inkar edilemeyecek olanlardan biri, varsayılan bu Hıristiyan veya Müslüman kişinin, teröre benzer bir şiddet olayını dini açısından meşru ve makbul görebilmesi ihtimalidir.

18 Matta, 28: 18-20; *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* ("Tevrat" ve "İncil"), (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1988).

19 Matta, 10: 34-36, 39.

20 "Hürmetli aylar çıkınca, puta tapanları bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayıp hapsedin; her gözetleme yerinde onları bekleyin. Eğer tevbe eder, namaz kılar ve zekat verirlerse yollarını serbest bırakın. Doğrusu Allah bağışlar ve merhamet eder." (Tevbe: 5). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985).

Oysa din felsefesinde, en azından teist filozoflar tarafından Tanrı'nın emrine uyulması iyi görülmele birlikte, bu tür emirlerin ve yasakların ne olduğunun tam olarak bilinmesinin o kadar kolay ve açık olmadığı vurgulanır;²¹ ve bu emirlerin sağlıklı bilgi, sarsılmaz ilim, ortak akıl, fitrî sağduyu ve vicdan gibi öteki güvenilir kriterlerle birlikte anlaşılıp yorumlanması gerektiği üzerinde durulur. Bu geniş açı ile bakıldığında ise, din ve terör arasında bir uyum olmaması ve görülmemesi gerektiği anlaşılır.

İlahi Ceza Teodisesi ve Terör: Bilindiği gibi, din felsefesinin temel konularından biri de kötülük sorunu ve bu sorun karşısında öne sürülen teodiseler ve savunmalardır. Kötülük sorunu, basitçe ifade edildiğinde, ilim, kudret ve özellikle iyilik/sevgi/rahmet gibi sıfatlara sahip olan Tanrı'nın bu dünyadaki kötülüklere, yani doğal afetler, hastalıklar, savaşlar, katliamlar, cinayetler, işkenceler ve terör gibi insanlara acı ve ıstırap veren olaylara neden izin ve imkan verdiğini sorgulayan bir sorundur. Bu soruna yönelik olarak ileri sürülen cevaplar ve açıklamaların iddialı ve kuşatıcı olanlarına teodise, fazla iddialı olmaksızın bu olayların Tanrı ve sıfatları konusunda şüpheyi gerektirmediğinin savunulmasıyla yetinilmesine de savunma denilmektedir.²²

Çok eski çağlardan beri öne sürülen teodiselerden biri de ilâhî ceza teodisesidir. Buna göre, bu dünyada karşılaşılan kötülükler insanoğlunun yaptığı kötülüklerin Tanrı tarafından cezalandırılmasının sonucudur. Bu kötülüklerde ya da acı çekmelerde Tanrı'nın sorgulanacak ya da suçlanacak bir yanı yoktur. Bütün kabahat insanındır; Tanrı insanı kötülük ve ıstırapın bulunmadığı Cennet ortamında yaratmış; ama insan bunun kıymetini bilmeyerek suç işlemiştir. Bu suçun cezası olarak da böyle bir dünyaya indirilmiştir. Bu genel cezalandırmanın dışında, Tanrı'ya karşı isyan ve itaatsizlikte haddi aşan insanlar da Tanrı tarafından bu dünyada da şiddetle cezalandırılabilmektedir. Doğal afetler ve hastalıkların neden olduğu acı çekmelerin de, savaşlar ve katliamlar gibi acı çekmelerin de nedeni yahut nedenlerinden biri, Tanrı'nın insanları uyarması, ikazı yahut cezalandırmasıdır. Bu teodise, St. Augustine zamanından beri Hıristiyanların en temel teodiselerinden birini oluşturmaktadır. Bizde de zaman zaman kullanıldığına rastlanılabilmektedir.

Bu teodiseden çıkan sonuçlardan birine göre, Tanrı suçun karşılığında ceza olarak ya da uyarı olarak insanları bu dünyada şiddetle cezalandırabilmekte ve burada yaş yanında kuru da yanabilmektedir. Bunu kötülük sorunu karşısında tek yahut merkezi bir teodise, yani açıklama yolu sanan, bu konularda detaylı bilgisi olmayan ve bu bağlamda Tanrı'nın yolunu kendisinin de izleyebileceği kişisel yargısına varabilen biri için bu anlayışı ile terör eylemleri arasında bir yakınlık ve meşruiyet görme olasılığı çok zayıf da olsa var sayılabilir.

Oysa din felsefesinde, birinci olarak, ilk ve orta çağların Tanrı adına her şeyi bildiği ve kanıtladığı iddiasındaki teoloji anlayışı ve bunun bir parçası

21 Bkz. Ray Billington, *Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz, (İstanbul: Ayrıntı, 1995), s. 265-67.

22 Geniş bilgi için bkz. Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997).

olarak Tanrı'nın kötülöklere neden izin ve imkan verdiğini bildiği iddiasındaki teodiseler gözden düşmüş, bunların yerini yavaş yavaş daha ölçölü, mütevazı ve hatta Tanrı'nın fiillerindeki hikmetin insan idraki ile tam olarak kavranılamayacağı ve bilinemeyeceğini itirafla birlikte giden "savunma"lar almıştır. İkinci olarak, teodise anlayışında ve kavramında ısrar edenler arasında da, ceza teodisesi Hıristiyanlar arasında da önemli ölçüde merkeziliğini yitirmiş, bunun yerine ruhsal olgunlaştırma teodisesi, süreç teodisesi, doğal yasa teodisesi gibi başka başka teodiseler öne sürölmeye başlanmıştır. Ceza teodisesi, İslam dünyasında ise, Kur'an'da bildirilen bazı kıssalardan hareketle inkar edilmemekle birlikte, hiçbir zaman genel ve kuşatıcı bir teodise olarak da görölmemiştir. Müslömanlar için kötölük karşısındaki açıklama ve savunmalarda anahtar kavramlar ceza değil, imtihan ve sünnetullah gibi daha farklı şeyler olurken; ilâhî ceza veya mükafat için de asıl yerin bu dünya değil öte dünya olduğu, cezanın âdilliği ve bireyselliği, inancın istisnasını değil esasını oluşturmuştur.

Din ve Terör Arasında Çatışma Olduğu Varsayımı

Bu son varsayımına göre ise, çok genel anlamda din ve terör arasında daha özel anlamda ise dindarlık ve teröristlik arasında, özellikle tarih ve realite dikkate alındığında, zorunlu ve mantıksal olmayan, ama bazı özel koşullarda ortaya çıkması da imkansız olmayan, inkar edilmesi de gerçekte mümkün ve yararlı olmayan, bununla birlikte sağlıklı bir din anlayışı yahut din felsefesi açısından tasvip edilmesi ve hoş görölmesi de mümkün olmayan, potansiyel ve zayıf bir ilişki olabilmektedir, ama olmamalıdır. Olmamalıdır, çünkü din felsefesi açısından bakıldığında, Tanrı'nın sıfatları olsun, öteki dinlere ve ahlak anlayışlarına bakış olsun, yahut çeşitli teodiseler olsun, her biri, şiddetin yasal olmayan ve suçlu suçsuz ayırt etmeyen kullanımı olan terörizm ile çatışma yahut tezat teşkil etmektedir.

Tanrı'nın İyilik/Sevgi/Rahmet Sıfatı ve Terör: Çağdaş din felsefesi de dahil, din felsefesinde teizmin yaygın bir anlayış olduğunu söylemek mümkündür. Ama, teist olsun, desit, panteist veya panenteist olsun, din felsefesinde tartışılan ve savunulan Tanrı anlayışlarında ve hatta septikler ve ateistlerin karşı çıkışlarında, başka birçok sıfatlar üzerinde de durulmakla birlikte Tanrı'nın genellikle 3 sıfatına ayrı bir önem verilir. Bunlar, ilim (omniscience), kudret (omnipotence), ve iyilik (omnibenevolence, goodness) sıfatlarıdır. Yani din felsefesi tabiriyle iyilik yahut iyilikseverlik, dinlerin ilave vurgularıyla sevgi, rahmet, ve merhametlilerin en merhametlisi olma sıfatı, Tanrı'nın en temel sıfatlarından biri değil, (özellikle Eflatun gibi filozofları düşünürsek) en temel ve birincil sıfatıdır. Ayrıca dinler, iyilik sıfatına, sevgi ve rahmet gibi sıfatları ekledikleri gibi, adalet sıfatını da eklerler.

İyilik, iyilikseverlik, sevgi, rahmet, merhamet, adalet vb. sıfatlarla en yetkin ve mutlak bir biçimde muttasıf olan bir Tanrı anlayışına sahip olmak ile, haklı haksız, suçlu suçsuz, çoluk çocuk ayırt etmeyen yetkisiz ve adaletsiz bir şiddet ve zulüm etkinliğinin uyuşması, uzlaşması, örtüşmesi elbette müm-

kün gözükmemektedir. Ayrıca, Tanrı'nın fiillerinde aceleci ve zorlayıcı olmadığı da unutulmamalıdır. Zira evrenin gerek bilimsel gerekse dinsel açıdan bakıldığında çok uzun çağlar boyunca gelişerek yaratıldığı ve insanoğlunun taşkınlıklarını düzeltme ve onlar arasındaki ilişkilerde adaleti, mükafat ve mücazayı gerçekleştirme konusunda da Tanrı'nın aceleci ve zorlayıcı davranmadığı gerçeği ortadadır. Bu hususlar da, merhametsiz olduğu kadar aceleci ve adaletsiz de olan terörün, doğru amaç için bile olsa, doğru bir yöntem olmadığını göstermektedir.

Dinsel Kapsayıcılık/Çoğulculuk ve Terör: Din felsefesinde son zamanlarda daha öne çıkan kapsayıcı veya çoğulcu anlayışlara göre, bizim dinimizden olmayan dinlerde de, bizim dinimizde bize göre olan kadar olmasa da, dinî, ahlakî ve manevî açıdan iyilikler, güzellikler ve doğruluklar bulunabilmektedir. Bundan da önemlisi, bize göre yeterince doğruluk değeri taşımasalar bile, bu dinlere mensup olan kişilerin de, tıpkı bizim olduğumuz gibi, ağaç yaşken eğilir metoduna tâbî tutularak çocukluklarından itibaren ailelerinde, okullarında ve toplumsal kültürlerinde kendi dinlerinin en iyi olduğu ve öteki dinlerin çok kötü ve yanlış olduğu inancıyla yetiştirildiklerinden dolayı, dinlerini değiştirip bizim dinimize geçmelerinin çok kolay olmadığı ve durumun kendimizi başkasının yerine koyduğumuz kısa süreli bir empatik düşünceyle kolayca anlaşılabilirliği üzerinde durulmaktadır.

Kaldı ki bu anlayış çağdaş Batı din felsefesine özgü bir yenilik de değildir. Mevlana, Yunus Emre ve öteki mutasavvıflarda yahut İhván-ı Safâ ekolüne mensup filozoflarda da en saf ve samimi bir şekilde ifade edilen bir görüştür. Onlar, dinlerini en iyi bir şekilde yaşayarak iyi örnek olmak ve gerektiğinde hikmetli güzel öğütler vermek suretiyle pek çok ihtida olayına sebep olmuş olmakla birlikte, öteki dinlerden insanları dışlamak, horlamak, onlara haksızlık ve düşmanlık etmek yoluna asla gitmemiş ve bunu meşru görmemişlerdir. Sadece mutasavvıflar ve filozoflar değil, ulemâ da Ortaçağda Yahudilik ve Hıristiyanlık yanında Zerdüştlük ve Hinduizm gibi dinleri dahi Ehl-i Kitap statüsünde değerlendirmeyi uygun görmüşler ve idarecilerin ona göre davranması gerektiğine hükmetmişlerdir. Dolayısıyla, din felsefesi açısından bakıldığında, dinler arası dışlayıcılık ve terör benzeri düşmanlık da sağlam bir din anlayışı ve sağlıklı bir dindarlıkla uyusur gözükmemektedir.

Teistik Objektivizm ve Terör: Daha önce kısaca değindiğimiz teistik subjektivizm, yani "X iyidir/doğrudur, çünkü Tanrı böyle buyurmaktadır" görüşü yanında bir de teistik objektivizm denebilecek görüş vardır. Aslında yine dinî temelli ahlak anlayışları arasında olan bu görüşe göre ise, "Tanrı x'i buyurmuştur, çünkü o iyidir/doğrudur." Öyle görünüyor ki, daha önce de değindiğimiz gibi, birinci görüş daha kolay bir biçimde terör ile uyumlu hale getirilebilme riski taşırken, bu ikinci görüşün terörle daha fazla ters düştüğü anlaşılmaktadır. Çünkü ilk görüşe göre Tanrı'nın söylediğine inanılan şey, akıl, sağduyu, vicdan vs. ye uysun ya da uymasın iyi ve doğru kabul edilmektedir ve dindar insan açısından gönül rahatlığı ile uygulamaya koyulabilmektedir. Burada "bunda ne mahzur var, Tanrı kötüyü buyurmaz ki zaten" denebi-

lır, ve bu ilk bakışta oldukça doğru bir akıl yürütme gibi gözükür. Fakat, konuya tek bir dinin içinden değil de, bir din felsefecisi gibi bakılarak, insanlar arasında bir değil birçok din, ve dolayısıyla, bir anlamda, bir çok Tanrı, ve birçok farklı kutsal kitap, ve onlardan çıkarılmış birçok farklı sözde-Tanrı-buyrukları olabileceği düşünüldüğünde, ve her inananın bir anlamda evrensel denilebilecek sağduyu sahibi erdemli insanların ortak ahlak anlayışı ile de örtüşüp örtüşmediğini dikkate almadan, içlerinde terör benzeri şiddet olaylarını da teşvik edebilen bu buyrukları gerçekleştirmeye kalkıştığında neler olabileceği tasavvur edildiğinde, bu anlayışın ilk bakışta gözükteği kadar doğru ve masum kalmayabileceği ortaya çıkmaktadır.

Oysa "Tanrı x'i buyurmuştur, çünkü o iyidir" anlayışında, x'in iyi olduğunun objektifliği, Tanrı açısından da, farklı dinlere mensup çoğu akıllı ve erdemli insanın az çok tarafsız ahlak anlayışı açısından da bilinebileceği varsayılmaktadır. Bu anlayıştaki kişi, kendisine Tanrı buyruğu olduğu söylenen bir ahlaki emri dahi, eğer kuşkuya açık gibi ise, fitrî ahlak bilinci ile, öteki dinî değerleri ile, evrensel insanî ahlak kuralları ile gözden geçirme ve böylece kolayca yanılmama ve yanıltılmama şansına sahip olacaktır. Muterîdî ve Mutezîlî İslam ahlakçılarının da savunduğu bu tür bir din-ahlak ilişkisi anlayışı açısından bakıldığında, terör, yine dinî bir ahlak anlayışı ile uyuşur gözükmemektedir.

Özgür İrade Savunması ve Terör: Günümüz din felsefesinde insanın insana karşı yaptığı kötülük, en fazla özgürlük kavramı etrafında temellendirilmektedir. Bazıları buna özgür irade teodisesi bazıları da savunması demektedir. Buna göre, Allah, insanların birbirlerine kötülük etmelerinden asla razı olmamakla birlikte, melek kategorisinde olduğu gibi hep iyi olmak durumunda olan, şeytan kategorisinde olduğu gibi hep kötü olan, ve hayvan kategorisinde olduğu gibi hep içgüdülerine mahkum olan varlıklardan farklı olarak, iyilik ve kötülük arasında özgürce seçim yapabilen, yaptığı tercihi özgürce eyleme dönüştürebilen, böylece yaptıklarından sorumlu olan, ve iyi niyetli seçimleri ile iyi sonuç veren eylemlerinden dolayı mükafat ve değer kazanmayı hak eden bir varlık kategorisi yaratmayı murat etmiştir.

Böyle bir kategorinin varlığı Allah'ın iyiliği ve hikmeti ile uyuşan bir şeydir. Ne var ki, bir varlığı belli bir ölçüde de olsa gerçek anlamda özgür bırakmak söz konusu olduğunda, doğal olarak bu özgür kişilerden bazıları özgürlüklerini iyi ve doğru yönde kullanırlarken bazıları da onu suistimal edebilecek, kötü yönde kötüye kullanabileceklerdir. Bu adeta özgürlüğün kaçınılmaz sonucu gibi bir şeydir. Özetle belirtmek gerekirse, bir varlığın "değerli" olması, kendi kendisinin değerli seçimler ve işler yapmasına, kendi kendine değerli seçimler ve işler yapabilmesi de "özgür irade" sahibi olmasına bağlıdır. Özgür irade sahibi olmak da, iyiyi seçmek ve yapmaya kabiliyetli olmak kadar kötüyü seçmek ve yapmaya da kabiliyetli olmayı gerektirmektedir. Bu da bir yandan kötülüğe de sebep olurken, öbür yandan sorumluluğu getirmekte, özgürlük ve sorumluluk sahibi "insan" türünün oluşumuna imkan vermektedir. Dolayısıyla yaptığımız her özgürce davranışın iyi veya kötü so-

nucundan, bunu ister din adına yapalım isterse başka bir şey, kendimiz sorumluyuzdur. Kötü davranışlarımızın sonucunu, İlahî dinler dikkate alındığında hesap günündeki tartı gereğince, Doğu dinleri düşünüldüğünde de Karma yasası gereğince mutlaka bir gün vereceğizdir.

Özgür irade teodisesi, yahut bizim kültürümüzde daha alışkın olunan benzer bir tabirle imtihan teodisesi, sorumluluk anlayışı, öldükten sonra hesabını verme ve karşılığını görme inançları açısından bakıldığında da, suçsuz insanların ıstırap çekmesine ve ölümlerine sebep olunabilen bir şiddet türü olan terör ile, tüm insanlara iki cihanda da saadet, adalet ve rahmet getirme vaadinde olan din arasında aşikar bir uyumsuzluk olduğu açıktır. Dünyadaki kötülüklerle ilgili Tanrısal tavır örnek alınacaksa bu, çok az sayıdaki ve istisnai durumdaki kıssaları dikkate alan ceza ögesi değil, çok daha aşikar ve evrensel olan, özgür bıraktıktan sonra doğru yola en güzel şekilde davet edip Kıyamet günündeki adalet önünde sorumlu tutma şeklindeki ilahî örneklikte görülen sabır, doğruya davet ve adalet gibi tutumlar olsa gerektir.

Sonuç

Bütün bunlarla birlikte, son olarak ve sonuç olarak belirtilmesi gereken şey, bu yazıda kendimizi sınırlamak zorunda kaldığımız sadece din ve terör ilişkisinin değil, teröre yol açan her tür haksız sebeple birlikte, terörün hiçbir terörün ve hatta şiddet'in hiçbir türünün, din felsefesi açısından olduğu kadar, gerçek dindarlık, ahlaklılık ve insanlık ile herhangi bir pozitif ilişkisinin olamayacağı ve olmaması gerektiğidir. İnsanoğlunun terör ve şiddetle ilgili yaşamak zorunda kaldığı her türlü olumsuzluğa rağmen, biz inanıyoruz ki, tüm iyi insanlarla birlikte, din bilimcilerin, felsefecilerin ve din felsefecilerin de doğru yönde gayretiyle, bir gün gelecek, insanoğlu, "orada bozgunluk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?" diyerek insanoğlunun yaratılmasına karşı çıkan melekleri değil, "Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim" (Bakara: 30) diyerek insanları yaratılmaya layık gören Allah'ı haklı çıkaracaktır.

